

VALLÁSOK ÉS VALLÁSOS ÉLET A KUŠĀŃA KIRÁLYSÁGBAN

1. Vallásos élet a hellénizált Baktriában a kušāna hódítás előtt

A Kr. u. II. században az iráni nomád törzsek betörésének előestéjén a vallásos életet Baktriában és a szomszédos kelet-iráni területeken a különböző eredetű kultuszok és vallásos hitek nagy változatossága jellemezte. Biztosra vehetjük elsősorban, hogy a zoroasztriánizmus jelentős szerepet játszott az iráni nyelvű lakosság körében. Aligha lehet ugyanis kétséges, hogy Zaratuštra tanítása már Nagy Sándor hadjárata előtt meghódította a kelet-iráni területeket,¹ még ha a pré-zoroasztriánus vallásos képzetek és kultuszok maradványai valószínűleg tovább éltek is bizonyos vidékeken. Viszont az Oxus folyótól északra fekvő területeken s még inkább a steppék nomád iráni törzsei körében a pré-zoroasztriánus iráni vallás túlsúlyban maradhatott. A zoroasztriánizmus elterjedését világosan mutatja a zoroasztriánus naptár használata, amelyet ebben az időben már Persisben, Parthiában, Baktriában és Xvārizmban is használtak.² A hónapneveknek ugyanaz a rendszere jelenik meg mindezekben az országokban, míg a szogd hónapnevek rendszere jelentősen eltér ettől. Ezt a tényt azzal a feltevessel lehet megmagyarázni, hogy a pré-zoroasztriánus hónapnevek többsége használatban maradt Sogdianében. Mindenesetre úgy látszik, lényeges különbség volt az eredeti zarathusztrizmus és a későbbi zoroasztriánus orthodoxia között. Kelet-Írán területén az Arsakida-kor végén megjelenő zoroasztriánus orthodoxia ikonoklasztikus irányzatával szemmeláthatólag sohasem tudott gyökeret verni, még ha később Kirdir mobednek a befolyása alatt a sāsānida klérus nagy erőfeszítéseket tett is a zoroasztriánus egyházi szervezet és az orthodoxia megerősítésére, aminek azután a kereszténység, a buddhizmus és más vallások üldözése lett a következménye.

A nomád betörések idején azonban a zoroasztriánus orthodoxia még nem létezett Baktriában. A Greko-baktriai Királyságban jelentős számú görög telepes élt, akik vallásos közösségeket alkottak, amelyek saját istenségeiket tisztelték és kultuszaikat gyakorolták. Régészeti leletek és a greko-baktriai királyok pénzverése a következő görög istenségek kultuszát bizonyítja: Zeus, Poseidón, Apollón, Hélios, Héraklés, Dionysos, a Dioskurosok, Athéné, Artemis, Hekaté, Niké. A görög és iráni vallásos képzetek és kultuszok kölcsönösen hatottak egymásra. A görög vallásos építészeti és kerekplasztika nagy hatást gyakorolt az iráni szentélyek építésére és az iráni istenségek ikonográfiájának megteremtésére.

Kelet-Íránban — mint bárhol egyebütt — a görögök igyekeztek megérteni a helyi vallásos képzeteket és arra törekedtek, hogy a helyi istenségeket saját görög

¹ Gh. Gnoli: Zoroaster's Time and Homeland. Naples 1980, 219 skk.; 227 skk.

² J. Harmatta: Late Bactrian Inscriptions. Acta Ant. Hung. 17 (1969) 369 skk.

isteneikhez hasonlítsák (*interpretatio Graeca*). Így azonosították Zeust Ahuramazdáh-val, Héraklést Ὡραγνάval, Apollónt és Héliost Μιθράval, Artemist Nanával. Az iráni istenségek görög interpretációja természetesen nagy mértékben meghatározta ikonográfiájukat is. Sőt, a görög istenek tiszteletének formái szemmel láthatólag gyakran befolyásolták az iráni kultuszokat is. Ezt a jelenséget legjobban szemléltetheti a Takht-i Sanginon Oxus isten szentélyében talált görög nyelvű fogadalmi felirat. Ezt a feliratot egy kis kőoltárra vésték be, amelyet Silénos/Marsyas kétágú fuvolán játszó bronzszobra díszített. Az ajándékozó az *Ātrosauka iráni nevet viseli³ és fogadalmi ajándékát *Vaxšu* (görög átírásban *Oxos*) istennek dedikálta. Ebben az esetben mind a hívő, mind az istenség iráni, a kultusz formája pedig (a fogadalmi oltár Silenos szobrával, a görög dedikációs felirat) görög. Így a Takht-i Sanginon talált fogadalmi oltár kitűnő tanúbizonysága a Baktria vallásos életében megfigyelhető görög—iráni szinkrétizmusnak.

A pré-zoroasztrianus, zoroasztrianus, valamint a görög kultuszok mellett az indiai vallások terjedése is megkezdődött e korban a Greko-baktriai Királyságban. Asoka szikla-edictumai görög és arameus verzióinak tanúsága szerint a buddhista misszió kezdetei Baktriában a Kr. e. III. századra nyúlnak vissza. A buddhizmus és a brahmanizmus terjedése Greko-Baktriában annak volt a következménye, hogy indiai kereskedők és kézművesek telepedtek meg a Greko-baktriai Királyság nagy központjaiban (mint ezt többek közt a buddhista nevet viselő Puṇyāmītra fazekas Begramban [Kāpiša] talált edénysimítója bizonyítja⁴). A görögök nyitottak voltak az indiai vallásos képzetek befogadására is, mint ezt legjobban Héliodórosnak, Antialkidas király követének az oszlopfelirata szemléltetheti, aki Viṣṇu-hívő lett és Besnagarban a brāhmī írásos prákrit nyelvű felirattal ellátott Garuḍa-oszlopot állíttatta Viṣṇu tiszteletére.⁵

A helyi kultuszok, mint többek közt *Vaxšu/Oxos* istené, jelentős szerepet játszottak nemcsak az iráni, hanem az ind, a dard és a kāfirī lakosság vallásos életében is. A greko-baktriai királyok tisztában voltak e helyi kultuszok jelentőségével és pénzeiken olykor egy-egy jelentős helyi istent vagy istennőt is ábrázoltak. Így jelenik meg „Kāpiša város istennője” (*Kavišīye Nagaradevata*) III (?) Eukratisdes pénzein trónon ülő, tornyos koronát viselő női istenség alakjában. E városisten-ség ábrázolása összevethető a trónon ülő Zeuséval, azaz kétségtelenül görög jellegű, a tőle balra látható elefánt és a jobbra elhelyezett *caitya* azonban már világosan az ind vallásos szférára utal. Így, ha *Ātrosauka* oltára kitűnő példája a görög—iráni vallásos szinkrétizmusnak, akkor Kāpiša város istennőjének alakja elsősorban tanúbizonyság a görög és ind vallásos képzetek egybeolvadására.

A sakák és kušānák régi vallása

A saka és a Yüeh-chih törzsek természetesen nem úgy érkeztek Baktria területére, hogy ne hozták volna magukkal saját vallásos képzeiteiket és kultuszait. Erre vonatkozó közvetlen adatok hiányában azonban rendkívül nehéz a való-

³ B. A. Litvinskij—I. R. Pichikyan: Monuments of Art from the Sanctuary of Oxus (Northern Bactria). Acta Ant. Hung. 28 (1980) 61.

⁴ J. Harmatta: Sino-Indica. Acta Ant. Hung. 12 (1964) 6.

⁵ A. K. Narain: The Indo-Greeks. Oxford 1957. Pl. VI, 2.

ságnak megfelelő képet alkotni régi vallásukról. Az semmi esetre sem lehet kétséges, hogy a sakák és kušānák régi vallása nem a zoroasztriánizmus volt. Bár van némi bizonytalanság azoknak az országneveknek az azonosításában, amelyeket a Vidēvdāt I. fejezetében a zoroasztriánizmus országainak felsorolása tartalmaz,⁶ annyi mindenesetre teljesen világos, hogy sem a sakák korábbi településterülete, sem a Yüeh-chih-k régi hazája nem tartozott azokhoz a területekhez, ahol a zoroasztriánizmus már korán elterjedt. Így a saka *urmaysde* ‘nap (égitest)’ szót, amely óiráni *Ahuramazdāh alakra megy vissza, nem lehet felhasználni bizonyítékként a saka törzsek zoroasztriánizmusára. Éppen ellenkezőleg: a saka szó azt bizonyítja, hogy az *Ahuramazdāh- név a Zaraθuštra fellépését megelőző időkből származik. Ezt a következtetést megerősíti az *Asara Mazas* névalak előfordulása az asszír forrásokban, amely az *Ahuramazdāh*- névnek még ósiráni *Asura Mazdās alakját tükrözi.

A saka és asszír adatok világosan amellett szólnak, hogy *Asura Mazdās- az ósiráni törzsek pré-zoroasztriánus istensége volt, aki erős szoláris vonásokkal rendelkezett, s ez vezetett az *Ahuramazdāh > saka *urmaysde* ‘nap’ jelentésfejlődéshez.⁷ Így tehát aligha lehet kétséges, hogy a kušānák már a zoroasztriánizmussal való megismerkedésük előtt tisztelték *Ahuramazdāh*-t egy erős szoláris vonásokkal rendelkező Égisten formájában. A nyelvészeti adatok *Ahuramazdāh*-n kívül *Miθra*, *Aryaman*, *Vayu*, *Aša*, *Yama*, *Vrθrayna*, *Spənta Ārmaitiš* pré-zoroasztriánus tiszteletét és a *Hauma* kultuszát bizonyítják. Kérdéses azonban, hogy ugyanazok a vallásos képzetek, istenek és kultuszok léteztek-e az iráni, részben nomád, részben megtelepült törzsek lakta egész, hatalmas kiterjedésű területen a pré-zoroasztriánus korban. Úgy látszik ugyanis, hogy *Miθra*, *Aryaman*, *Vayu* és *Yama* tisztelete ismeretlen volt Közép-Ázsia iráni nomádjai s így a sakák és kušānák körében is, míg *Ahuramazdāh* és *Spənta Ārmaitiš* kultuszát a saka *urmaysde* ‘nap’ és *ššandrāmata* ‘egy istennő neve’ adatok alapján fel lehet tenni náluk.

A nomád iráni népek vallásos képzeteiben megnyilvánuló különbségekre világosan utal Hérodotos, aki (IV 59) az *interpretatio Graeca* szerint Zeus, Gé, *Hestia*, *Apollón*, *Urania Aphrodité*, *Poseidón*, *Héraklés* és *Arés* tiszteletét tanúsítja a szkítáknál, de ugyanakkor hangsúlyozza (I 216), hogy Közép-Ázsia massagetái csak a Napot tisztelik. Mindebből arra lehet következtetni, hogy az a pré-zoroasztriánus vallás, amely a közös indo-iráni (avesztai és védikus) vallásos terminológia alapján rekonstruálható, valószínűleg csak azokon a kelet-iráni területeken volt uralkodó jellegű, amelyek az óind törzsek településterületének szomszédságában feküdtek, míg a Kelet-Európában és Közép-Ázsiában élő észak-iráni nomádok vallását ettől eltérő, sajátos vonások jellemezték.

Így a *Hauma* kultusza helyett a kender kultusza igazolható a szkíta törzsek körében. Másrészt viszont a pašto *ōmā* ‘egy növény neve’, munji *yūmenā* (< **hauma-na-*) ‘egy növény neve’, waxi *yimik* (< **hauma-ka-*, vö. *yīr* < *hūr ‘nap’) ‘Ephedra’ szavak alapján valószínűleg számolhatunk a *Hauma*-kultusz meglétével a kelet-iráni törzsek, a sakák és kušānák körében a pré-zoroasztriánus korban. Az északnyugati iráni nomádoknál *Vayu* egykori tiszteletét bizonyítja az oszét *vāyuk* ‘óriás, ördög’ szó (< **Vayu-ka-*) és az alán *Vayuk* személynév (a *ladánybenei* Kr. u. IV. századi rúnairásos feliraton⁸). Ugyanakkor az északkeleti iráni törzsek elég gazdag

⁶ Gh. Gnoli: i. m. 23 skk.

⁷ I. M. Steblin-Kamenskij: Памирские языки о мифологии древних иранцев. Ethnic Problems of the History of Central Asia in the Early Period (Second Millennium B. C.). Moscow 1981, 238.

⁸ Harmatta J.: Eltűnt nyelvek és írásk nyomában. Ant. Tan. 34 (1989—1990) 117.

pré-zoroasztriánus vallásos terminológiát őriztek meg, amely tovább él a khotani sakában, a déli sakában és a kušānák nyelvében.⁹ Ennek legfontosabb elemei a következők: khotani saka *vvūva-* 'isten' < **βaya-*, *gyays-*, *jays-* 'áldozatot bemutatni', *gyasta-* 'isten', déli saka *jasta-* 'isten' < **yazata-*, khotani saka *dyū-* 'démon' < **daiva-*, amely az oszét *āv-deu* 'gonosz szellem' tanúsága szerint ismert volt az északnyugati iráni törzsek körében is.

A Greko-baktriai Királyságot megdőntő sakáknak és kušānáknek lényegében hasonló vallásos képzeteik és kultuszaik lehettek, mint Sogdiana és Baktria lakosságának a pré-zoroasztriánus korban. Vallásos életükben valószínűleg nagy szerepet játszott Ahuramazdāh-nak, mint szoláris vonásokkal rendelkező Égistennek és **Švantā Armatī-*nak, mint Földistennőnek a kultusza. Ismerték az isteni lények, mint a *yazata*-k, *baga*-k és *daiva*-k különféle kategóriáit, az áldozatok bemutatására és az istenkultuszra a *yaz-* igét, a különböző papi kategóriák megnevezésére pedig a *baga-spāsika-* és a *bagana-pati-* szavakat használták.

A kušāna yabguk korszaka

Amikor a sakák és kušānák elfoglalták az Oxus folyótól északra fekvő greko-baktriai területeket, kapcsolatba kerültek a görög vallásos élet megnyilvánulásai-val, a görög vallásos építészettel, szobrászattal, képzetekkel és kultusszal. Ha a kušāna yabguk első központja valóban a Surxan-darya völgyében fekvő Xalčayan-nal azonosítható, akkor az ott talált leletek segítségével lépésről lépésre nyomon lehet követni a kušāna uralkodó vallásos életének és valláspolitikájának fejlődését és formálódását.

Már az első ismert kušāna yabgu, Sanab (korábban a pénzfelirat HIAOY elemét, amelynek írásképét *Heraiou*-nak vagy *Miaiou*-nak értelmezték, tartották az uralkodó nevének; ez azonban nem a neve, hanem a címe az uralkodónak, helyes olvasata *hyau* és a *yau*, *yavu*, *yabgu* cím legarchaikusabb alakja) pénzein megjelenik Niké, a győzelem görög istennője. A kušāna arisztokrácia szemmel láthatólag igyekezett átvenni a greko-baktriai uralkodók királyi ideológiáját és annak vallásos elemeit. Így bizonyára nem véletlen, hogy a Xalčayannál feltárt kušāna kastély szobrászati díszítésében a trónon ülő uralkodóval és feleségével együtt Niké újra megjelenik.¹⁰ Figyelemre méltó tény, hogy Nikét egy sugaras dicsfényű szakállas istennel és a hellénisztikus Miθrával együtt ábrázolták. Niké és a szakállas isten mellett Athénéé szobra is előkerült Xalčayanban. Ha a szakállas istent Zeusszal azonosíthatjuk, akit Hélioklés pénzein is sugaras dicsfényvel ábrázoltak, akkor érdekes bepillantást nyerhetünk a greko-baktriai—kušāna vallásos szinkrétizmusba. A sugaras dicsfényű Zeust nyilvánvalóan a pré-zoroasztriánus szoláris jellegű saka-kušāna Ahuramazdāh-val azonosították, azaz a görög szobrász olyan ikonográfiát alakított ki, amely tökéletesen kifejezhette mind a greko-baktriai, mind a kušāna vallásos képzeteket.

Érdemes megjegyezni, hogy a görög szárnyas Niké és a greko-kušāna Zeus-Ahuramazdāh mellett a hellénisztikus Miθra a görög—iráni vallásos szinkrétizmus-

⁹ J. Harmatta: The Language of the Southern Sakas. Acta Ant. Hung. 32 (1989) 307.

¹⁰ G. A. Pugačenkova: Халчаян. К проблеме художественной культуры Северной Бактрии. Taskent 1966, 187.

nak harmadik típusát képviseli. A kušānák Miθra-kultuszával már Sogdianében, Baktria elfoglalása előtt megismerkedhettek, mert Σισιμίτρης iráni előkelő neve (*Šiši-miθra- 'odaadó híve Miθrának') világos tanúbizonyságot nyújt Miθra tiszteletéről az Oxustól északra fekvő területen Nagy Sándor korában. A phrygiai süveget viselő Xalčayan-i Miθra a nyugati Miθra — a görög-római Mithras — ábrázolását követi, amely már maga is a görög—iráni szinkrétizmusnak volt a terméke. A görög szobrász most ezt az ikonográfiai megoldást alkalmazta a kušāna Miθra ábrázolására. Niké megjelenése mind Sanabnak, az első kušāna yabgunak a pénzén, mind pedig kastélyának istenábrázolásai között Xalčayanban világos tanúbizonysága egy Győzelemistennő létezésének (bizonyára *Vanindo* néven) a kušāna uralkodók királyi ideológiájában, jóval a Nagy Kušānák dinasztiájának történeti fellépése előtt.

A következő kušāna uralkodó, Kujula Kadphises pénzverése már a kušānák vallási látókörének kiszélesedéséről tanúskodik. Első emissziója előlapján még Hermaios képmása és neve, hátlapján pedig Héraklés ábrázolása látható. Így ez még a görög hagyományt követi, bár Héraklés lehet rajta egy iráni istenségnek, *Ἡρακλῆς*-nak az *interpretatio Graeca*-ja is. A hátapon azonban az éremfelirat már kharošt̪hī írásban és gāndhārī prákrit nyelven jelenik meg és a következőképpen hangzik: *Kujula Kasasa Kušana yavugasa dhramathidasa* [„Kujula Kasának, a kušāna yabgunak, a *dharm*-ban állhatatosnak (a pénze)”. Kujula Kadphises *dhramathida*- < *dharmasthita*- 'állhatatos a *dharm*-ban” címe teljesebb alakban fordul elő egyik későbbi emissziójának feliratában: *sacadhramasthita*- < *satyadharmasthita*-: „állhatatos az igazi *dharm*-ban”. Azokkal a korábbi feltevésekkel szemben, amelyek e cím alapján Kujula Kadphiset buddhistának akarták minősíteni, az egyik Mathurāban talált felirat¹¹ szövegéből, amely szerint Huviška kušāna király nagypjára, aki a *satyadharmasthita* címet viselte, Sarva és Ścaṃḍavira (*Caṃḍavīra) bízta rá a királyságot, azaz Śivának volt a híve, világosan kiderül, hogy Kujula Kadphises szóban forgó címe Śiva tiszteletére utal. Talán meglepőnek tűnik, hogy Kujula már ilyen korai időpontban magáévá tette Śiva tiszteletét és bevezette a kharošt̪hī írás és a gāndhārī prákrit használatát. Nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy az ind vallásos képzetek és kultuszok terjedése északnyugat felé, valamint a gāndhārī prákrit és a kharošt̪hī írás használata már a Greko-baktriai Királyságban megkezdődött. A greko-baktriai királyok közül II. Démétrios, Menandros, Antialkidas, Apollodotos, Hippostratos, Amyntas, Eukratidés már gāndhārī prákrit feliratokkal verették pénzeiket, és legalábbis III. (?) Eukratidés pénzei hátlapjára a *Kaviśiye nagaradevata* ('Kāpiśa város istennője') ábrázolását tette.

Az ind vallások, írások és nyelvek elterjedésének Greko-Baktria területén az ind kereskedők és kézművesek bevándorlása volt az előfeltétele. Ezeket nemcsak a gyorsan fejlődő új greko-baktriai városok vonzották, hanem a távolsági kereskedelem kedvező kilátásai is, amelyeket a Greko-baktriai Királyság, majd később a Kušāna Királyság nyitott számukra. Valóban, ha a Pontus-vidék felé irányuló ind kereskedelem jelentősége már I. Antiochos számára világos volt, akkor a Közép-Ázsián keresztül haladó, India és Kína közötti kereskedelem döntő fontossága még világosabb lehetett a greko-baktriai és a kušāna uralkodók előtt. Ez a felismerés jól magyarázza törekvéseiket a selyemút megszerzésére. Aristobulos tudósítása szerint (amelyet Strabón XI 7,3 idéz) az Oxus folyó jól hajózható volt, és sok indiai árut

¹¹ H. Lüders: Mathurā Inscriptions. Göttingen 1961, 138 skk.

szállítottak rajta a Hyrkániai-tengerig, majd onnan a kaukázusi Albániába és a Pontus-vidékre. Az Oxus folyó mentén virágzó ind kereskedelem és az ind kereskedők és kézművesek tevékenysége e fontos kereskedelmi útvonalon elég okot szolgáltatott a kušāna yabguknak arra, hogy előnyben részesítsék az ind vallásos kultuszokat és hogy adminisztrációjukban ind nyelveket és írásokat használjanak. Az ind kereskedők részesedése igen jelentős volt az India és Kína közötti selyemkereskedelemben is, amely éppen a Kr. e. I. századtól kezdett felvirágozni. Ind kereskedők testületei szerveződtek Xumdānban, a kínai fővárosban (*Hien-yang*),¹² ami világos bizonyítéka a két hatalmas és gazdag ország közötti élénk kereskedelmi kapcsolatoknak. Amióta a kušānak elfoglalták Greko-Baktriának az Oxus folyótól északra fekvő részét, megszerezték az ellenőrzést a selyemút kiinduló szakasza felett. Így csaknem történeti szükségességnek tekinthető, hogy Kujula Kadphises, a kušāna hatalom megalapozója, ennek következményeként már előnyben kezdte részesíteni Śiva kultuszát.

Mindemellett azonban a görög vallásos képzetek és a görög vallásos ikonográfia döntő fontosságúak maradtak a kušāna dinasztia számára. Amikor győzelmei után Kujula Kadphises pénzfelirataiban használni kezdte az ind *maharaja rajatiraja* „nagy király, királyok királya” címet, ugyanennek az emisszióknak a hátlapjára még a görög szárnyas Niké ábrázolását tette.

Vallásos élet Vima Kadphises alatt

Vima Kadphises trónralépésének időpontjában a Kušāna Királyságban a vallásos életet két érdekes vonás jellemezte. Az egyik a görög vallásos művészet formáinak és a kušāna istenségek görög ikonográfiai interpretációjának befogadása. Zeus, Niké, Mithras, Héraklés görög ikonográfiai megfogalmazásai mögött minden valószínűség szerint a kušāna Ohromazdo, Vanindo, Mihro és Oflagno istenek rejtőznek. Ez jól tanúsítja a görög vallásos képzetek és formák erős hatását a Nagy Kušāna dinasztia hatalomra kerülését megelőző időkben.

A másik feltűnő vonása a vallásos életnek az erős orientáció az ind vallások és különösen a Śiva-kultusz felé. Nem meglepő tehát, hogy Śiva kultuszának előtérbe helyezése még nyilvánvalóbbá válik Vima Kadphises uralma alatt, aki jelentős indiai területeket hódított meg. Vima pénzverése világos tanúbizonysága ennek a tendenciának, amennyiben valamennyi emissziójának hátlapján Śivát vagy Śivát és Nandit (Śiva bikáját) ábrázoltatta. Ezenkívül Vima néhány pénzfeliratán a *mahešvara* címet viseli. Ez Śiva egyik tipikus neve, s ezért aligha értelmezhető „Nagy Úr”-nak és vonatkoztatható ebben az értelemben Vimára, hanem figyelembe véve, hogy a kharoṣṭhī írás nem jelöli a hosszú magánhangzókat, sokkal valószínűbb, hogy az írásképet *māhešvara*-nak kell értelmeznünk s „Mahešvara (= Śiva) tisztelője” jelentésben kell Vima címének tekintenünk.

Régészeti és feliratos leletek szintén tanúsítják Vima vonzódását Śiva kultuszához. Dilberjinben (Afganisztán) a Dioskurosoknak még a greko-baktriai korban épített templomát Vima Kadphises átalakíttatta Śiva szentélyévé és egy Śivát és hitvesét, Parvatit ábrázoló falfestménnyel díszíttette. A töredékes D 1 baktriai felirat szerint Vima Kadphises készíttette a falfestményt Śivának, s azt is elrendel-

¹² *J. Harmatta: Sino-Indica. Acta Ant. Hung. 12 (1964) 19–20.*

te, hogy a vár papja és a fővadászmaster gondoskodik a szentélyéről és kultuszáról. A hosszú D 2 baktriai feliratról az is kitűnik, hogy Vima kézműveseket hozatott Indiából, Ujjayinīből, hogy vízvezetékét építsenek Śiva szentélyéhez, s azt is megparancsolta, hogy a kereskedőktől befolyó vámokat Śiva kultuszára fordítsák. A DN 1 baktriai felirat elbeszélése szerint Vima Kadphises ugyancsak mentesítette Andēzo (= Lrafo = Qunduz) városát az adófizetés alól azzal a feltétellel, hogy az annak megfelelő összeget a szentélyre és a „harcos istenség” (Śiva) kultuszára kell fordítani.

De a kušāna király és Śiva isten viszonyáról legpontosabban az a töredékes brāhmī írásos felirat beszél, amely a Mathurā környékén, Māt falu közelében fekvő Tōkrī Tilāról származó szobortalapzaton került elő: . . . *satyadharmasthitasyananayatsarvaścandāvīrātsr̥ṣṭarājyasya* . . . („aki állhatatos, az igaz *dharm*-ban, akire odaadásért a királyságot Sarva és Ścandāvira rábízta”).¹³ Ezek szerint a kušāna király hatalomra kerülését Sarvának (= Śiva) és Caṇḍavīrának tulajdonította. Az utóbbi ugyanaz az istenség lehet, mint Candīsvara, a Mahākāla templom istene Ujjayinīban, aki valószínűleg Śivának egyik megjelenési formája volt. Mivel a Śiva körüli istencsoport harcosszerű volt, ezért valószínű, hogy a fentebb idézett DN 1 baktriai feliratban a *iazado i karisaro* („harcos istenség”) kifejezés is Śivát jelölhet.

Vima Kadphises vonzódásának Śivához személyes és politikai okai egyaránt lehettek. Személyileg a nagy hadvezér és hódító vonzódást érezhetett a harcias Śiva isten és a kíséretéhez tartozó hadiistenek iránt, mint akiknek jellege jól megfelelt egyéniségének. Figyelemre méltó, hogy Vima a *mahozinigo* „a Hold(isten) védenca” címet viseli DN 1 feliratán. Úgy látszik, hogy eredetileg a Kušāna dinasztia isteni patrónusa a régi iráni Holdisten lehetett. Figyelembe véve a Śiva és a Hold közötti szoros kapcsolatot, feltehetjük, hogy Vimának saját dinasztikus vallásos képzetet is azt sugallták, hogy Śivát válassza isteni patrónusának.

A politikai ok pedig az lehetett, hogy indiai hadjáratainak előkészítésében és megvalósításában is Vima Kadphises értékes támogatást kaphatott az indiai népesség Śivát tisztelő csoportjaitól. Ezenkívül kétségtelen, hogy ebben az időben már számos ind település létezett Kelet-Irán területén. A nisai párthus ostrakonok tanúbizonyossága szerint még a régi párthus főváros szomszédságában is volt egy ind település, amelynek *Hinduḡān* volt a neve. Így királysága ind lakosságának támogatása szintén igen fontos lehetett Vima számára mind indiai hadjárata előkészítésében, mind pedig a hadjárat folyamán. Caṇḍavīra/Candīsvara istennek — aki a Mahākāla-templom istensége volt Ujjayinīben — a megjelenése Vima Kadphises védőistenei között valószínűleg arról a támogatásról tanúskodik, amelyet az ottani Śaiva papságtól kaphatott indiai hadjárata folyamán. *Ozēnē ṣaoro* („Ujjayinī város”) említése D 2 feliratában jól tükrözi az Ujjayinīvel és az ottani Śiva-kultusszal létrejött kapcsolatainak jelentőségét, amelyeket Vima indiai hadjárata után is fenntartott.

A Vima Kadphises verette pénzek hátlapján ábrázolt Śiva ikonográfiájának egyik sajátos vonása bizonyos helyi tényezőkre is enged következtetni Śiva kultuszának elterjedésében és megnőtt jelentőségében a Kušāna Királyságban. Vima egyes emisszióinak hátlapján Śivát lángnyelvekből álló hajjal ábrázolják. Ez a jelenség egyébként ismeretlen Śiva ikonográfiájában. A Pañcālában uralkodó Mitra

¹³ H. Lüders: Mathurā Inscriptions. Göttingen 1961, 140 skk.

királyok régi emisszióinak hátlapján látható ötsugaras fejű férfialak nem hasonlítható össze a lángoló fejű Śivával, világosan más jellegű, és nem vehető számításba mint mintakép Vima Kadphises pénzei számára. Viszont az ind mitológiában Yamát, a halál istenét képzelték el lángoló hajjal. Ezenkívül azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Yama (= kāfirī *Imrā* < *Yama rājā*) volt a kāfirī törzsek főistensége. Így azzal a lehetőséggel is számolni kell, hogy Śiva ikonográfiáját olyan helyi vallásos képzetek is befolyásolták, amelyek eredetileg Yamára, a helyi kāfirī népesség legfőbb istenségére vonatkoztak, s ez a szinkrétizmus is hozzájárulhatott Śiva kultuszának elterjedéséhez a Kušāna Királyság területén.

Vima Kadphises uralkodása alatt a Kušāna Királyságban a vallásos életnek új aspektusai is megfigyelhetők. A kušāna királyok uralkodói hatalmukat isteni patrónusaiktól származtatták, azaz karizmatikus királyok voltak, az isteni erő és hatalom emberi megtestesülései. Isteni karizmájuknak volt a következménye, hogy maguk is vallásos kultusz tárgyai lettek, ami dinasztikus szentélyekben öltött formát. Vima Kadphises az uralkodókultusz két ilyen dinasztikus központjának az építését kezdte el: az egyiket Māt községnél Mathurā közelében, a másikat Surkh Kotalban (a mai Afganisztánban). Egy feljegyzés szerint, amelyet Vima Kadphises kolosszális ülő szobrának lábai közé véstek be, a Mātnál épült szentély kivitelezője Humašpala, a *baganapati* ('templomgondnok') volt. Vima neve ezen a feliraton *Vema Takpisa* formában jelenik meg (korábbi olvasata *Vema Taksuma* volt). Ugyanez a névalak fordul elő a DN I baktriai feliratban is (*Ooēmo Takpiso*). Mātnál a szentélyen kívül, amelynek *devakula* volt a megjelölése az építési feliratban¹⁴, kertek, víztárolót, kutat, gyűléstermet és kapubejáratot is építettek. Surkh Kotalban azonban csak az előkészítő munkálatok kezdődtek meg Vima uralma alatt. A Surkh Kotal-i befejezetlen felirat szerint (SK 2) Vima csatornát ásott ottan, és így biztosította a vízellátást az építkezési munkálatok számára, amelyek valószínűleg tovább folytatódtak és be is fejeződtek utóda, I. Kaniška alatt.

I. Kaniška valláspolitikája

I. Kaniška trónralépése lényeges változásokat hozott a Kušāna Királyság vallásos életébe. Míg Vima Kadphises indiai hódításai érdekében valláspolitikájában Śiva kultuszát helyezte előtérbe, addig utóda, I. Kaniška (Kr. u. 134-től) Baktriát és iráni vallásos kultuszait helyezte valláspolitikájának középpontjába. I. Kaniška folytatta és befejezte Surkh Kotalban a dinasztikus szentély építési munkálatait. Ha helyes a töredékes építési felirat (az SK 1 monumentális falfelirat) rekonstrukciója, akkor az erődépület, a nagy lépcsőfeljáró és az A templom építése négy évet vett igénybe, azaz az építkezési munkálatok a Kaniška-éra 1. évétől a 4. évéig (Kr. u. 134-től Kr. u. 138-ig) tartottak. A szentély neve „Kaniška-Oanindo-templom” volt, azonban az SK 4A, 4B, 4M baktriai feliratok szerint ez a névadás csak később történt, a Kaniška-éra 31. évében, amikor II. Kaniška a szentélyt felújította és megnagyobbította. Következésképpen az A templomot eredetileg a Kušāna király dinasztikus istenségei kultuszára, az első emissziói hátlapján megjelenő Hélios, Saléné, Héphaistos és Nanaia szentélyéül használták.

¹⁴ *Uo.* 135.

Míg I. Kaniska első pénzsorozatait még görög feliratokkal látták el, későbbi emisszióin a görög feliratokat baktriaiak váltották fel. Ennek megfelelően a görög istennevek helyett az iráni *Miuro*, *Mao*, *Aθšo* és *Nana* nevek jelennek meg rajtuk. E jelenség bizonyára nem a kušāna udvar vallásos kultuszában bekövetkezett változást jelzi, hanem szemmel láthatólag csak a dinasztikus istenek görög interpretációjának feladásával van dolgunk. Ha ugyanis összehasonlítjuk Hélios, Saléné, Héphaistos és Nanaia I. Kaniska pénzein megjelenő ikonográfiáját későbbi pénzein *Miuro*, *Mao*, *Aθšo* és *Nana* ábrázolásával, világossá válik, hogy a két istencsoport ikonográfiája lényegében azonos. Nyilvánvaló, hogy a kušāna Hélios, Saléné, Héphaistos és Nanaia nem azonosak a görög Hélios, Seléné, Héphaistos és Nanaia istenekkel, hanem csak görög interpretációi az iráni *Mihro*, *Māho*, *Āθšo* és *Nana* istenségeknek, a Kušāna dinasztia isteni patrónusainak, akik az *interpretatio Graeca* szerint adott görög istennevek mögött és görög vallásos ikonográfiában jelennek meg. Különösen szembeszökő ez Saléné esetében, aki mint férfi istenség jelenik meg a pénzekon, azaz a görög Holdistennő ikonográfiáját hozzáigazították az iráni Holdistenhez.

A négy isten közül az első, Mihro, már Xalčayanban megjelent mint Sanab, az első kušāna yabgu védőistene. Vima Kadphisesnek a DN 1 baktriai feliraton viselt *mahozinigo*, „a Holdisten védenec” címe alapján pedig arra lehet következtetni, hogy Maho szintén a Kušāna dinasztia védőisteneinek csoportjához tartozott. Ami Āθšo-Héphaistost illeti, valószínű, hogy a Kušānákknak az Arsakidákhoz és a Sāsānidákhoz hasonlóan szintén volt dinasztikus szent tűzük, amelyet Surkh Kotalban az A templomban a kiterjesztett szárnyú sasokkal díszített talapzaton helyeztek el. Lehetséges, hogy a dinasztia szent tűzének kultuszát a Kušānák az Arsakidáktól vették át, ugyanúgy, mint ahogy a „királyok királya” címet is a párthus királyok mintájára kezdték használni.

Nana tiszteletének eredete ugyanebbe az irányba mutat. A nisai párthus ostrakonok tanúsága szerint egy Nana-szentély létezett a régi párthus fővárosban és királyi székhelyen. Így igen valószínűnek látszik, hogy Nana kultusza Parthiából vagy Parthián keresztül érkezett a Kušāna Királyságba. A nisai Nana-szentélyre vonatkozó párthus adatok elég szegényesek ugyan, s nem teszik lehetővé a Nana-kultusz és az Arsakida dinasztia kapcsolatának pontos meghatározását. Azonban egy Nana-szentély létezése a párthus királyi székhelyen mindenesetre igen valószínűvé teszi, hogy ez az istennő is az Arsakida dinasztia isteni patrónusainak a köréhez tartozott.

Nyugat-iráni vallásos hatás figyelhető meg már a déli saka törzseknél, akik több fontos zoroasztriánus kifejezést a párthusoktól vettek át. Ilyenek többek közt *dēn* 'vallás', *arša* <óiráni *arθya*-, avesztai *ašya*- 'kegyes', *ađu*- <óiráni *artavan*-, avesztai *ašavan*-. E kifejezések hangalakja világosan a párthusból történt átvétel mellett szól és kizárja a helyi „baktriai” eredetet.¹⁵

Az iráni *Miuro*, *Mao*, *Aθšo* és *Nana* alakok megjelenése a megfelelő Hélios, Saléné, Héphaistos és Nanaia görög istennevek helyett I. Kaniska pénzeinek hátlapján nyilvánvalóan azáltal vált lehetővé, hogy Vima Kadphises uralkodása alatt létrejött a görög ábécén alapuló baktriai írásrendszer. A baktriai nyelv írásos használatának lehetősége tette Kaniskát képessé arra, hogy pénzein a görög feliratokat baktriaiakkal váltsa fel, s hogy baktriai nyelvű feliratokat állíttasson. E

¹⁵ J. Harmatta: The Language of the Southern Sakas. Acta Ant. Hung. 32 (1989) 307.

fejlődés következményeképpen az iráni istenségek levetették görög nyelvi ruhájukat, s ettől kezdve iráni nevükön szerepelnek, sőt még a görög eredetű istenek nevei is enyhén „baktrianizált” alakban jelennek meg (a görög névvégződést baktriaival helyettesítik).

A baktriai írás bizonyára megteremtette a lehetőségét annak, hogy a görög istenneveket irániakkal váltsák fel, azonban ez a tény önmagában nem ad magyarázatot arra, hogy I. Kaniška és utódai miért részesítették előnyben az iráni istenségek kultuszát. Minthogy az iráni istenek kultusza elsősorban Baktria területén volt uralkodó jellegű, a baktriai kultuszok előtérbe kerülése I. Kaniška valláspolitikájában egyúttal a kušāna király megnövekedett érdeklődését és figyelmét is jelzi birodalma nyugati része, Baktria területe iránt. Ennek az új orientációnak a háttérében a Párthus Királyság megerősödését láthatjuk a Kr. u. II. század folyamán, amikor Parthia állandó fenyegetést jelentett a kušānák számára, s ez a feszültség valamivel később egy pusztító háborúban tényleg ki is robbant.

Mindazonáltal India, az indiai vallások, mindenekelőtt pedig Śiva kultuszának jelentősége változatlan maradt I. Kaniška számára is. Ezt aényt jól tükrözi azon pénzeinek hátlapja, amelyek Śivát *Oēšo* (= prákrit *Veśa* < óind *Vr̥ṣa*-) néven ábrázolják, s első ízben teszik azonosíthatóvá az istent felirattal. Ha Mioro, Mao, Aṭṣo és Nana a Kušāna dinasztia régi védőistenei lehettek, akkor Vima Kadphises uralkodása óta Śiva is ugyanehhez az istencsoporthoz tartozhatott. Így az I. Kaniška által kibocsátott pénzek hátlapjai elsősorban a kušāna király dinasztikus pantheonját ábrázolják,¹⁶ amelynek tiszteletére a Surkh Kotal-i szentélyt is építették.

Vallásos élet a hármaskirályság alatt

I. Kaniška utóda fia, Vāsiška volt, aki a kamrai felirat szerint dédunokája volt Kujula Kadphisesnek és együtt uralkodott elsőszülött fiával, II. Kaniškával. Ugyanakkor egy töredékes Mathurā-i felirat alapján megállapítható, hogy Huviška nagyapja Vima Kadphises volt. Ha tehát I. Kaniška Vimának a fia és Kujula Kadphisesnek az unokája volt, akkor Vāsiškának és Huviškának testvéreknek kellett lenniük. Ugyancsak a kamrai felirat szerint Vāsiška és II. Kaniška együtt uralkodott a Kaniška-éra 30. évében. Viszont az ayrtami baktriai felirat Huviška uralmát tanúsítja a Kaniška-éra 30. évében, és Kalhaṇa eposzának, a *Rājatarāṅginī*-nek az elbeszélése szerint Huška (= Huviška), Juška (= Vāsiška) és Kaniška ugyanabban az időben együtt uralkodtak.¹⁷ Úgy látszik tehát, hogy I. Kaniškát fia, Vāsiška követte a trónon, aki uralkodótársként maga mellé vette elsőszülött fiát, II. Kaniškát és testvérét, Huviškát. Figyelembe véve, hogy Vāsiškának egyetlen emissziója sem ismeretes, valószínűnek látszik, hogy II. Kaniška veretett pénzeket apja, Vāsiška helyett. Következésképpen az is valószínű, hogy a Kaniška nevét viselő emissziókat szét kell osztanunk I. Kaniška és II. Kaniška között. Valóban, az érmék hátlapjain ábrázolt kušāna pantheonban szembeötlő változásokat („aktualitási zónát”¹⁸) lehet megfigyelni, s ez lehetővé teszi, hogy a 3. emisszióhoz tartozó

¹⁶ J. M. Rosenfield: *The Dynastic Arts of the Kushans*. Berkeley & Los Angeles 1967, 69 skk., R. Göbl: *System und Chronologie der Münzprägung des Kušānreiches*. Wien 1984, 19.

¹⁷ J. Harmatta: *Kidara—Kimnara*. Ant. Tan. 26 (1979), 72.

¹⁸ R. Göbl: *Der veruntreute Himmel: Die Götterwelt des Kušānreiches*. *Litterae Numismaticae Vindobonensis* 2 (1983) 85, 94.

pénzerméket az A 2 csoporttól¹⁹ kezdve II. Kaniska pénzverésének tartjuk, aki kalap alakú, széles, gazdagon díszített peremű koronát visel ezeken a pénzein.

A II. Kaniskának tulajdonítható pénzérmék hátlapjain olyan istenségeknek a sorozata jelenik meg, akik korábban semmi szerepet nem játszottak a kušāna pénzverésben. Ezek a következők: *Pharro*, *Manabago*, *Ardoxšo*, *Boddo*, *Ořlagno*/*Ořlagno*, *Lroaspo*, *Mozdooano*. Ezek az istenekon kívül a Kušāna-dinasztia isteni patrónusai, *Mioro*, *Mao*, *Nana* és *Oēšo* is megjelennek az érmék hátlapjain. Így az új istenek feltűnésének a kušāna pénzérmék panteonjában valamilyen különös okának kellett lennie.

II. Kaniska, Vāsiška fia, aki az Ārā-i feliraton a *maharaja rajatiraja devaputra kaišara* „nagy király, királyok királya, Istennek fia, Caesar” címetek viseli, sok tekintetben talányos alakja a Kušāna-dinasztiának. Személyiségét azonban új megvilágításba helyezhetjük, ha felismerjük azonosságát a *Śrīdharmapitakanidānasūtra* buddhista műben szereplő *Chen-t'an Ki-ni-ch'a*-val (*Candana Kaniska), aki e forrás szerint nagy győzelmet aratott Pāṭaliputra királya és a párthus uralkodó felett. Candana Kaniskát *Sandanes* néven a *Periplus Maris Erythraei* (52. c.) is említi, mint hatalmas uralkodót, aki elfoglalta India nyugati partvidékén Barygától (Broach) délre a legfontosabb kikötővárosokat is. Mindebből azt a következtetést kell levonnunk, hogy a Kaniska személye köré szőtt buddhista legenda nem I. Kaniskához, hanem unokájához, II. Kaniskához kapcsolódik.

II. Kaniska világosan felismerte királyságában a buddhizmus jelentőségét. Baktriában jelentős buddhista központok működtek, mint többek közt Termezbén és Ayrtamban, ahol mind a Mahāsāṅghika-, mind pedig a Sarvāstivāda-iskola élénk missziós tevékenységet fejtett ki. II. Kaniska kétségtelenül nagy pártfogója volt a buddhizmusnak, aki a buddhista hagyomány szerint monostorokat alapított és stūpákat építtetett.

A buddhizmus története szempontjából azonban legfontosabb tette a buddhista zsinat összehívása volt Kasmirban. Ez az esemény döntő fordulópontra volt a buddhista irányzatok (iskolák) életében. A hagyomány szerint a Sarvāstivāda-iskolának ez a zsinata állította össze a *Jñānaprasthānam*-ot, és Ásvaghošát, a híres költőt bízta meg azzal, hogy Kātyāyana kommentárjának helyes nyelvi formájáról gondoskodjék. A lényegét tekintve Ásvaghoša feladata az volt, hogy a buddhista műveket szanszkrit nyelven újraírja. Korábban mind a Mahāsāṅghika, mind a Sarvāstivāda buddhista iskola egyaránt a gāndhārī prākritot használta, akár a kharoṣṭhī, akár a brāhmī írással együtt. A II. Kaniska által összehívott kasmiri zsinat után azonban Ásvaghoša irodalmi tevékenységének következményeképpen a Sarvāstivādinok a szanszkritot (illetve a buddhista hibrid szanszkritot) és a brāhmī írást részesítették előnyben a gāndhārī prākrittal és a kharoṣṭhī írással szemben. Így a buddhista hibrid szanszkrit lett az északi buddhizmus irodalmi nyelve,²⁰ és II. Kaniskának döntő szerepe volt ebben a fejlődésben. Nem véletlenül keletkezett alakja körül egy buddhista legendaciklus.

II. Kaniska azonban nem hanyagolta el más vallások és kultuszok támogatását sem. Így pénzeinek hátlapján *Boddo* (Buddha) mellett más iráni, részben zoroasztriánus, részben helyi istenségek ábrázolásai is megjelennek. Ezek közül *Manao Bago*

¹⁹ R. Göbl kifejezése: i. m. 85–87.

²⁰ J. Harmatta: К интерпретации надписей на керамике из Кара-Тене. Буддийские пещеры Кара-Тене в Старом Термезе. Moskva 1969, 35–36.

valószínűleg az avesztai *Vohu Manah* baktriai elnevezése. *Vohu Manah* „Jó értelem, Bölcsesség” birtokában volt a *xšaθra*-nak (‘hatalom, királyság’), ő adományozza a *xšaθra*-t jutalomként az ember igazságosságáért, ő növeli a *xšaθra*-t, hogy győzelmet arasson a Druj felett és kiszélesítse Ahura Mazdāh birodalmát. Így a *Vohu Manah/Manao Bago* alakjához fűződő vallásos képzetek kitűnően illeszkedtek II. Kaniška győzelmeinek és hódításainak aktuális történeti helyzetében a kušāna királyi ideológiához.

Vohu Manah-nak az Aməsa Spənták között betöltött funkciója és Ahura Mazdāh-hoz fűződő viszonya elősegítette a zoroasztriánizmus főistenségének a bevezetését is a kušāna király védőisteneinek körébe. *Mazdāh vana* „a győzedelmes (Ahura) Mazdāh” Ahura Mazdāh-nak a megjelenési formája, amely győzelmet arat a Druj felett, akárcsak a kušāna király az ellenségein.

A helyi istenségek közül II. Kaniška pénzeinek hátlapján Ardoxšo, Orlagno/Oslagno és Lroaspo ábrázolása fordul elő. Lroaspo régi pré-zoroasztriánus isten volt, aki az iráni lovasnomádok lovainak egészségét biztosította. Ősi voltát mutatja, hogy az északnyugati iráni nomád törzsek is tisztelték, és neve a *Dyrapses* folyónévben meg is őrződött. A *Dyrapses* alak az óiráni *Druvāspa-, alán *Dərafsa fejleményét tükrözi. Ugyanakkor a kušāna pénzekben használt *Lruvāspa* (> *Lroaspo*) alak az óiráni *Druvāspa*- baktriai fejleményét képviselheti. A baktriaiak, akik kiváló lovassággal és híres lófajtával rendelkeztek, nyilvánvalóan már Baktriába történt bevándorlásuk idején is tisztelték *Druvāspa-> *Lruvāspa*- istent.

Orlagno/Oslagno régi indo-iráni istenség volt, hadi isten, akinek tisztelete széleskörűen elterjedt mind a nyugati, mind a keleti irániaknál. Az *Orlagno/Oslagno* istennév helyi, kelet-iráni fejleményét képviseli az óiráni *Vrθrayna- alaknak, amelyben az -rθ- hangkapcsolat -r-é vagy -s-é fejlődött. Így, bár ez a hadi isten jól ismert az Avesztában, a kušāna pantheonba nem mint zoroasztriánus, hanem mint helyi istenség került be, aki szemmel láthatólag népszerű volt a kušāna király kelet-iráni harcosai körében. Oslagnót a kušāna pénzek hátlapján lándzsával és hosszú karddal felfegyverzett kušāna harcosként ábrázolták, akinek sisakját a Vāragna madár díszíti.

Ardoxšo szintén helyi istenség volt, mint ezt az M 2 manicheus perzsa szöveg világosan mutatja. Ennek elbeszélése szerint Mār Ammō apostolt a kušāna határon egy istennő, *bg'rd w'xš* („Bay Ard szellem”) tartóztatja fel, aki *wymndb'n 'y hwr's'n* („Xorāsān határőre”). Ardoxšo helyi jellegét megerősíti a Ptolemaios-tól a *Paropanisadae* leírásában (VI 18,5) említett Βαγάρδα helynév. Ardoxšo az avesztai Ardvī istennővel azonosítható,²¹ aki az Ardvīsūr Yašt szerint az országok felett a legmagasabb királyi hatalmat ajándékozza tisztelőinek. Így Ardoxšo alakja kitűnően illeszkedett bele a kušāna királyi ideológiába s ugyanakkor nagy népszerűségnek örvendett a kelet-iráni lakosság körében. Ikonográfiai szempontból Ardoxšo istennőt a bőségszarut kezében tartó hellénisztikus Tychével azonosították.

Végül Pharro, a királyi fényesség és dicsőség istene valószínűleg párthus eredetű volt. Az óperzsa *farnah*-, amely az avesztai *hvarənah*-, ‘királyi fényesség’ szónak a megfelelője, a méd *farnah- szónak az átvétele, amely viszont valószínűleg a szkíta *farnah- < *hvarnah- alakra megy vissza.²² Mindenesetre a *farnah-> *farr*-, ‘királyi fényesség, dicsőség’ fogalma szilárd eleme lett az Arsakida királyi ideoló-

²¹ J. Harmatta: Cusanica. Acta Orient. Hung. 11 (1960) 198 skk.

²² P. Lecoq: Le mot *farnah*- et les Scythes. CR de l’AIBL 1987, 678.

giának. Pharro befogadása a kušāna panteonba azzal a képzzel állhat összefüggésben, amely a *Kārnamāg-i Ardaxšīr-i Pābagān*-ban is megnyilvánul, s amely szerint a *farr*, 'királyi dicsőség' mindig elhagyja a legyőzött királyt, és átmegy a diadalmaszkodóhoz. E képzet alapján természetes lépés volt II. Kaniška részéről a „királyi dicsőség” kultuszának bevezetése a kušāna királyi udvar kultikus életébe, mint-hogy vallásos képzeitek szerint Pharro elhagyta a II. Kaniška által legyőzött párthus királyt, Vologaesest, és átment a kušāna uralkodóhoz.

Lényeges mozzanata volt II. Kaniška vallásos tevékenységének a dinasztikus szentély helyreállítása Surkh Kotalban. A szentélyben kevéssel elkészülte után vízellátási zavarok jelentkeztek. A Vima által ásatott csatornából eltűnt a víz, s így a szentély vízellátása megoldhatatlanná vált. Az istenszobrokat és a kultuszt át kellett telepíteni Lrafo/Andēzo városába (ma Qunduz). Ettől kezdve a szentély elhagyatottan állott a 31. éra-évig, amikor II. Kaniška egy Nokonzoko nevű tisztségviselőt küldött oda, aki kutat ásatott, s így biztosította a szentély vízellátását; egy alsó homlokzat építésével megnagyobbította az építményt, visszatelepítette az istenszobrokat és felújította a dinasztikus istenek kultuszát.

I. Huviška valláspolitikája

Huviška pénzverése szintén gazdag forrásanyagot szolgáltat a Kušāna Királyság vallásaira és kultuszaira vonatkozólag. Felmerül azonban az a kérdés, milyen kronológiai viszony állapítható meg II. Kaniška és Huviška pénzverése között. A feliratos források alapján kétségtelennek tekinthető, hogy a legalább egy évtizedig együtt uralkodó két király vallásos és valláspolitikai tevékenysége párhuzamosan folyt. Az aytami baktriai felirat szerint²³ a 30. éra-évben (Kr. u. 164-ben) Huviška egy Šodila nevű tisztségviselőt küldött kincstárnoknak az ottani szentélybe, egy Pharro-Ardoxšo szobrot készíttetett és állíttatott fel ottan. Később, amikor a folyó megváltoztatta folyását, és a szentély vízellátás nélkül maradt, az istenszobrokat és kultuszokat máshova telepítette át. Azután azonban tisztségviselője, Šodila kutat és vízvezetékét építtetett, és a vízellátás biztosítása után visszatelepítette Pharro és Ardoxšo kultuszát az aytami szentélybe. Ezek az események a Kaniška-éra 30. és 40. éve között (Kr. u. 164-től Kr. u. 174 -ig) játszódtak le.

Hasonló tevékenységet lehet megfigyelni Huviška részéről Mathurāban is. A kušāna királyok dinasztikus szentélye, amelyet Vima Kadphises építtetett ott, romos állapotban volt, amikor Huviška egy magasrangú tisztségviselőt (*mahādanāyaka*) küldött oda, aki helyreállította a szentélyt, a *devakula*-ban felállította Huviška szobrát és rendszeres vendéglátást biztosított a brāhmaṇáknak a szentélyhez tartozó *sabhā*-ban (gyűlésteremben).²⁴ Az erről beszámoló felirat keltezése nem maradt fenn, de a helyreállítási munkák később, valószínűleg a 40. éra-év utáni periódusra tehetőek, amikor Huviška már a *rājatirāja* „királyok királya” címet viselte.

II. Kaniška és Huviška párhuzamos uralkodása azt a kérdést is felveti, hogy pénzverésük szintén párhuzamos volt-e. Ha ez az eset áll fenn, akkor egyszere

²³ J. Harmatta: *The Bactrian Inscription of Aytam*. Studia Grammatica Iranica. München 1986, 138 skk.

²⁴ H. Lüders: *Mathurā Inscriptions*. Göttingen 1961, 138—145.

érthetővé válik, miért használta Huviška II. Kaniška királyi tamgáját első emízióin. Huviška, aki Vāsiškának volt a testvére, lényegesen idősebb lehetett II. Kaniškánál, unokaöccsénél, és ha túlélte is őt, valószínűtlen, hogy a Kaniška-éra 67. évéig élt és uralkodott volna. Így valószínűbb, hogy két Huviškával, apával és fiúval kell számolnunk és a Huviška neve alatt ismert pénzverést közöttük kell felosztanunk. Erre lehetőséget is nyújt az a figyelemre méltó változás („aktualitási zóna”),²⁵ amely a Huviška nevével ellátott pénzek hátlapján ábrázolt kušāna panteon összetételében megfigyelhető. Ennek megfelelően az A pénzverde kibocsátásait a 3 B C csoporttól és a B pénzverde emisszióit a 3. csoporttól kezdve²⁶ II. Huviškának tulajdoníthatnánk. De bárhogy ítéljük is meg a két Huviška-elméletet, igen valószínű, hogy I. Huviška pénzverése II. Kaniškaéval párhuzamosan kezdődött. Ebben az időszakban Huviška pénzverdéi II. Kaniška királyi tamgáját használták, és az éremhátlapokon a Kušāna dinasztia ugyanazon isteni patrónusait, nevezetesen Miro, Pharro, Mao, Nanašao, Oēšo, Manao Bago és Ardoxšo istenségeket ábrázolták, akiknek alakjai II. Kaniška pénzeinek hátlapján is megjelennek.

Két vonatkozásban azonban figyelemre méltó különbséget észlelünk. Mozdoano hiányzik az I. Huviška pénzeinek hátlapján ábrázolt istenségek közül. Helyette, a megtartott Manao Bago mellett Sarapis, az alexandriai panteon főistensége jelenik meg a baktrianizált *Sarapo* névalakkal. Megjelenése szemmél láthatólag Huviška tájékozódását jelzi a római Egyiptom felé, amely fontos piaca volt a Kušāna Királyságból vagy azon keresztül importált árucikkeknek.

A másik érdekes jelenség Ořlagno/Ořlagno régi iráni hadi istennek a mellőzése. Helyét és funkcióját Śiva kíséretéhez tartozó indiai hadi istenek, *Skando* (óind *Skanda*), *Komaro* (óind *Kumāra*), *Maasēno* (óind *Mahāsena*), *Bizago* (óind *Viśākha*) és *Ommo* (óind *Umā*), Śiva hitvese csoportja foglalja el. Ezeknek az ábrázolása I. Huviška pénzerméinek hátlapjain világos tanúbizonysága a kušāna király valláspolitikájában bekövetkezett új irányzatnak, amely azzal állhat összefüggésben, hogy a Pāṭaliputra elleni hadjárat során a kušāna sereget ind csapatokkal is kiegészíthették.

Érdeemes megfigyelni Boddo (Buddha) mellőzését is I. Huviška éremhátlapjain. Ez a jelenség azért feltűnő, mert a *Rājatarāṅgiṇī* szerint Huviška támogatója volt a buddhizmusnak, és a buddhista *mahārājasya rājatirājasya devapūtrasya Hūvīškasya vihāra*²⁷ („a nagy királynak, a királyok királyának, isten fiának, Huviškának a monostora”) létezése kétséget kizáró módon bizonyítja, hogy az óind irodalomban róla alkotott kép megfelelt a valóságnak. Ezért Buddha hiányzása a kušāna király isteni segítői közül I. Huviška éremhátlapjain annál inkább magyarázatot igényel.

Ez a probléma szorosan összefügg az éremhátlapok isteni képmásainak funkciójával és jelentésével. Ezeknek az istenábrázolásoknak a jelentése nyilvánvalóan több szemantikai szinttel rendelkezik. Egyrészt kifejezői lehetnek a királyok tisztelőtének az ábrázolt istenségek iránt, másrészt tanúbizonyságai vagy jelképei lehetnek a király által tisztelt istenek védelmének és támogatásának. Egyes esetekben tájékoztathatnak a kušāna uralkodók kegyes tetteiről és kultikus ajándékairól is.

²⁵ R. Göbl kifejezése, i. m. 87.

²⁶ R. Göbl: i. m. 87.

²⁷ H. Lüders: Mathurā Inscriptions. Göttingen 1968, 68.

A kispasztika és a pénzverés utánozta és másolta a nagyszobrászat alkotásait, következésképpen az éremhátlapokon ábrázolt istenek ikonográfiája a szentélyekben a kušāna királyok kegyes adományaként felállított istenszobrokat is reprodukálhatta. Így jelenik meg Ardoxšo és Pharro páros szobra Huviška egyik emissziójának hátlapján.²⁸ Ebben az esetben azonban Ardoxšo és Pharro szobra nemcsak a népszerű istenségek iránt fejezi ki Huviška tiszteletét. A szobrot Ayrntamban, egy buddhista szentélyben állították fel, így az kifejezésre juttatta a király kegyességét a buddhizmus irányában is. Közbevetőleg megjegyezhetjük, hogy ez az eset világosan jelzi a buddhizmusnak azt a tendenciáját, amely a helyi kultuszok magába olvasztásához vezetett. Így tehát Buddha alakjának mellőzése Huviška éremhátlapjainak kušāna panteonjából önmagában nem jelenti a buddhizmus elhanyagolását a király részéről, mert kegyessége megmutatkozhatott irányában a buddhizmus által Közép-Ázsiában magába olvasztott helyi kultuszok támogatásában is.

Új tendenciák II. Huviška alatt

II. Huviška pénzverése (a korábbi felfogás szerint Huviška pénzverésének második periódusa) figyelemre méltó új tendenciákat jelez. A Kušāna dinasztia régi isteni patrónusai, Mirow, Mao, Nana, Ošo, Ašo, a királyi „Tűz” és Pharro, a királyi „Fényesség” mellett további zoroasztriánus és helyi istenségek jelennek meg érmeinek hátlapjain.

A zoroasztriánus istenségek közül különösen fontos Ōromozdo-nak, a legfőbb istennek a megjelenése. Míg *Mazdo oano*, „a győzedelmes (Ahura) Mazdāh” a zoroasztriánizmus főistenségének baktriai alakját jelenítette meg egy kušāna lovasarcos képében, addig az *Ohromozdo* név hangalakja világosan a nyugati zoroasztriánizmusra utal. A többi zoroasztriánus istenség, *Šaorōro* (= avesztai *Xšaθrām vairīm* — „Legjobb Királyi Hatalom”), *Ašaeixšo* (= avesztai *Aša vahišta* — „Legjobb Igazságosság”) és *Rišto/Rišti* (= avesztai *Aršti/Arštāt*²⁹ — „Becsületesség”) a királyi ideológia jelentős aspektusait képviselik. Közülük hangalakja alapján ítélve *Šaorōro* szintén nyugatiráni eredetűnek látszik, azaz a nyugati zoroasztriánizmusból került át a kušāna panteonba. Ezzel szemben *Ašaeixšo* és *Rišti* nevükből következtetve nyilvánvalóan helyi alakjai az avesztai *Aša vahišta*-nak és *Aršti*-nak. Valószínűleg *Ohromozdo* kíséretéhez tartozó istenséget jelöl a rejtélyes *Auobod* éremfelirat is. Figyelembe véve azt a tényt, hogy e név mássalhangzóira végződik, holott a baktriaiban minden szónak magánhangzós végződése van, az *Auobod* írásképet nyilvánvalóan rövidítésnek kell tartanunk. Ennek teljes alakja *Auobod[ano]* lehetett, amelynek értelmezése **Ahu budāno* (< óiráni **Ahu būtanām*), „a teremtmények legfőbb ura” lehet. Ebben *Miθra* egyik baktriai megnevezését láthatjuk, amely pontos párhuzama az avesztai *ahu ratušča gaēθanqm* („az élőlények legfőbb ura és bírása”) megjelölésének. Ezt az értelmezést alátámasztja az a tény, hogy az *Ahu bud[ano]* felirat *Miθra* képmását magyarázza a hátlapon, a felirat és az ábrázolás tehát tökéletes összhangban van egymással.

²⁸ J. Harmatta: The Bactrian Inscription of Ayrntam. *Studia Grammatica Iranica*, München 1986, 136.

²⁹ F. Grenet: L'Athéna de Dilberdžin. *Cultes et Monuments religieux dans l'Asie Centrale préislamique* 2 (1987) 42.

A másik szembetűnő tendencia további helyi istenségek feltűnése az éremhátlapokon. Így a már II. Kaniska által a dinasztikus istenségek közé felvett Lroaspo mellett megjelenik *Oaxšo* és *Iamšo* ábrázolása is a pénzeken. *Oaxšo* (*Vaxšu*) a vizek és folyók, különösen pedig az Oxus folyó jól ismert kelet-iráni istensége volt. Szentélyét Takht-i Sanginon, az Amu darya északi partján fedezték és tárták fel.³⁰ Népszerűségét és fontosságát legjobban egy pecsétkő felirata szemlélteti, amely a következőképpen olvasható és értelmezhető: *Oaxšo i iōgo bago* — „*Oaxšo* az egyetlen isten!“. A másik istenség, *Iamšo*, a *kāfirī* törzsek főistenségével, *Imrā*-val (< *Yama rājā) azonosítható.³¹ A *Iamšo* alak valószínűleg az egyébként várható baktriai *Iamo šao helyi, nyelvjárási változatát tükrözi.

Végül *Oanindo* („Győzelem”) istennő megjelenése II. Huviška éremhátlapjain tette teljessé a dinasztia isteni patrónusainak körét. Felvétele a kušāna pantheonba összefüggésbe hozható kultuszának bevezetésével a felújított dinasztikus szentélybe Surkh Kotalban.

Valláspolitikájában, ahogy azt pénzverése tükrözi, szembetűnők II. Huviška erőfeszítései uralma bázisának a vallásos ideológia eszközeivel történő kiszélesítésére. E cél érdekében támogatta a helyi kultuszokat és a baktriai zoroasztriánizmust Kelet-Írán lakossága körében. A Kušāna dinasztia éremhátlapjain megjelenő isteni képmások mindenekelőtt a Nagy Kušānák vallásos képzetait, vonzódását és politikáját tükrözik, de közvetve érzékeltetik a Kušāna Királyság vallásos életének általános tendenciáit is.

A vallásos élet igen bonyolult jelenség volt a Nagy Kušānák korában, mint ez a nagy vallásos központok életében megfigyelhető. Az egyik ilyen központ, Mathurā feliratos emlékeivel és régészeti leleteivel lehetővé teszi, hogy mély bepillantást nyerjünk a kušāna kor vallásos életébe.

Mathurā körzetében a kušāna korban számos szentély és kultuszhely létezett. A Kaṭrān (piactéren), Mathurā városától nyugatra, a Sarvāstivāda buddhista iskolának a monostora (*vihāra*) állott. A Kaṭrától délre feküdt a Bhutēsār-domb, amelyre egy *Nāga*-szentélyt építettek. Bhutēsārtól tovább délre van a Kaṅkāli Tīlā, amelyen két Jaina-templom és egy nagy Jaina-*stūpa* került napvilágra. A Kaṭrától délnyugatra egy Caubārā-domboknak nevezett halomcsoport helyezkedik el. Ezek közül az A és B halmon buddhista stūpák, a C halmon pedig egy buddhista szentély épült. Mathurā városától délre fekszik a Jamālpur-domb, amelyen Huviška király buddhista monostora helyezkedett el. Ennek közelében épült a buddhista Kakaṭika iskola monostora. Ugyanezen a dombon volt Dadhikarṇānak, a Kígyók Urának temploma is. A Jamālpur-dombtól nyugatra egy kisebb domb emelkedik, amely szintén egy buddhista szentélynek adott helyet. Magában Mathurā városában épült a Prāvārikavihāra buddhista monostor. Mathurā városban, a Mātā Gali-ban állott a Cutakavihāra, amely a Mahāsāṅghika-iskola szerzeteseinek monostora volt. A Gau-Ghāṭ kútnál Mathurā városban épült a Śrīvihāra, amely a Samitiya tanítók monostora volt. Mathurā város Bharatpur kapujánál helyezkedett el az Ālanaka vihāra, amely szintén a Mahāsāṅghika-iskolához tartozott. Mathurā városon kívül, a Jamnā folyó jobb partján, a Jamnā Bāghban foglalt helyet a Mahopadeśaka-tanítók Suvarṇakāra-monostora. A Jamnā folyó bal partján, Mathurā város közelében,

³⁰ B. A. Litvinskiy—I. R. Pichikyan: Monuments of Art from the Sanctuary of Oxus (Northern Bactria). Acta Ant. Hung. 28 (1980) 25 skk.

³¹ F. Grenet: Notes sur le panthéon iranien des Kouchans. Studia Iranica 13 (1984) 260.

Isāpurnál szintén állott egy Jaina-szentély. Māṭ falunál, Mathurā várostól északra, a Tōkrī Ṭilā-dombon alapította Vima Kadphises a Kuṣāṇák dinasztikus szentélyét, és a templom mellett víztároló, gyűlésterem és kapubejárat is épült. A Rāl-Bhadār-dombon szintén egy Nāga-szentélyt emeltek a „szent Bhumo Nāga” számára. Koṭā falunál 3 km-re északra Mathurā városától is állott egy buddhista stūpa. Gaṇēshrā falunál, Mathurā városától nyugatra szintén volt egy buddhista szentély. Naugavā faluban délnyugatra Mathurā várostól ugyancsak állott egy ugyanilyen szentély. A Mathurā várostól nyugat-délnyugatra fekvő Giridharpur-dombok buddhista stūpákat takarnak. Pālikherānál, a Katrā-dombtól egy délnyugatra fekvő halomban a Mahāsāṅghika-iskola monostorát tárták fel. Anyōr faluban is a Mahāsāṅghika-iskola egyik monostora állott. Sonkh falunál, Mathurā várostól délnyugatra 14 mérföldre egy ott talált felirat szerint a Gunda vihāra helyezkedett el. Chargāonnál viszont egy víztároló mellett egy Nāga-szentély emelkedett. Végül Parkham falunál, 15 mérföldre Mathurā várostól délre állott Māñibhadra Yakṣa-temploma és talán egy Jaina-szentély Kubera szobrával.

E rövid áttekintés alapján megállapítható, hogy a kuṣāṇa korban Mathurā nagy szentély- és monostorkörzet volt, amelyhez 15 buddhista monostor, 3 buddhista szentély, számos buddhista stūpa, három vagy négy Jaina-templom, néhány Jaina-stūpa, 3 Nāga-szentély, továbbá Māñibhadra Yakṣa temploma és a Nagy Kuṣāṇák dinasztikus szentélye tartozott. A feliratok segítségével részletekbe menően figyelemmel lehet kísérni a szentélyek és monostorok sorsát. Különböző buddhista iskolák, a Sarvāstivāda, a Mahāsāṅghika, a Samitiya, a Kakaṭika, a Mahopadeśaka hirdették párhuzamosan tanításaikat. Mathurā szentélykörzetének szemmel láthatólag a Huviṣkák uralmuként volt az aranykora, amennyiben az ő királyságuk idejéből maradt fenn a legnagyobb számú dedikációs felirat. A vallásos életet Mathurāban a nagy vallások, mint a buddhizmus és a jainizmus, valamint a Nāgák és Yakṣák helyi tiszteletének és a kuṣāṇa királyok dinasztikus kultuszának párhuzamos létezése és kölcsönös egymásra hatása jellemzi, amellyel gazdagították is egymást.

Vallásos élet a Sāsānida-hódítás előestéjén

Bár az erre vonatkozó adataink szórványosak és sok tekintetben töredékesek, nagy valószínűséggel a vallásos életnek ugyanazokat a vonásait és tendenciáit tételezhetjük fel a Kuṣāṇa Királyság egész területén. India vallásos mozgalmi, a buddhizmus és a jainizmus és különböző iskoláik, továbbá a śivaizmus és a visnuizmus behatoltak Közép-Ázsiába az ind kereskedőkkel együtt, akik számára a kuṣāṇa uralom lehetővé tette a távolsági kereskedelmet keleten Kínáig, nyugaton pedig Parthiáig és a Római Birodalomig. Az indiai vallások Kelet-Iránban találkoztak a görög istenségek tiszteletével, a zoroasztriánizmussal és számos helyi pré-zoroasztriánus kultusszal, a vallásos élet fejlett hellénisztikus formáival, templomaival, szobraival, fogadalmi ajándékaival és az észak-iráni lovasnomádok archaikus iráni vallásos képzeletével. A vallásos megnyilatkozások e mérhetetlen változatosságából a kuṣāṇa királyok a maguk számára azokat a vallásos elemeket, képzeteket, kultikus formákat választották ki, amelyek hozzáillettek régi vallásos hagyományaikhoz és ugyanakkor erősítették királyi hatalmuk vallásos ideológiáját. Így az éremhátlapjaikon megjelenő „kuṣāṇa pantheon” csak szemelvény a vallásos kultuszokból, azaz csak részlegesen tükrözi a Kuṣāṇa Királyság vallásos életét. Mindazonáltal

a kušāna királyok tájékozottak voltak a vallásos élet tendenciáiról, követték azokat és a bekövetkező változásokat is figyelembe vették.

A vallásos élet legfontosabb vonása a Kušāna Királyságban a szinkrétizmus volt, amelynek két aspektusa figyelhető meg. A nagy vallások egyrészt kölcsönös hatást gyakoroltak egymásra, másrészt kezdték lassan magukba olvasztani a helyi kultuszokat. Úgy látszik, hogy a kušāna korban Śiva szinkrétisztikus kultusza Baktria területén nagy sikereket ért el, és végül az egyetlen istenség lett, akit ábrázoltak az utolsó Nagy Kušāna uralkodó, Vasudeva (baktriai írásban Bazodēo, kb. Kr. u. 200-tól Kr. u. 231-ig) pénzeinek hátlapján. Śiva alakja szemmel láthatólag görög, iráni és nem śaiva-indiai elemeket is magában foglal. Kelet-Baktria és Gandhāra területén viszont Ardoxšo kultusza vált egyeduralkodóvá, és magába olvasztotta a helyi Yakṣī-kultusznak, Lakṣmī és más indiai istennők tiszteletének számos elemét, valamint görög és iráni vallásos képzeteket, és végül Pharróval együtt az indiai Kubera—Hāritī istenpárral, a Yakṣák uralkodóival azonosították. Így a Kušāna Királyság nyugati részének, Kušānšahrnak a Sasanidák által történt elfoglalása után a megmaradt keleti rész kušāna királyai pénzeik hátlapján Ardoxšót ábrázolták, mint királyságuk legnépszerűbb istenségét. Az istennő szinkrétisztikus jellegét világosan mutatja a Gaḍahara pénzein megjelenő *yakṣī* felirat.³² Így a Sāsānida-hódítás előestéjén két istenség, Oēšo és Ardoxšo vált egyeduralkodóvá a Kušāna Királyságban, mint a király isteni patrónusai, alakjuk azonban számos más istenség vonásait olvasztotta magába és szinkrétisztikus jellegűvé vált. Végül is a szinkrétizmus vált uralkodóvá a kušāna pantheonban.

³² A. Cunningham: Later Indo-Scythians. London 1893, Pl. II, 10.